

Problemi v zvezi z uživanjem mamil: kriminološke, kazenskoppravne in kriminalnopolitične perspektive

Zoran Kanduč *

V članku so obravnavani različni problemi v zvezi z uživanjem dovoljenih in prepovedanih drog. Tovrstna vprašanja so osvetljena iz kriminološkega, kriminalnopolitičnega in kazenskoppravnega zornega kota. Opisana je bilanca "najdaljše vojne v dvajsetem stoletju" (Szasz). Nakazane so raznolike škodljive reperkusije uživanja mamil. Posebna pozornost je namenjena problemom v zvezi z drogami v slovenski družbi. V sklepnem delu so razčlenjene nekatere izhodiščne prvine političnega odzivanja na uživanje mamil. V tej zvezi je prikazana zlasti abolicionistična kriminalnopolitična strategija.

Ključne besede: droga, uživanje drog, prepovedane droge, škodljivost drog, politika do drog, Slovenija.

UDK 343.976

Uvodna pripomba

Vprašanja, ki si jih kaže zastaviti v zvezi s tako imenovanim problemom "zlorabe drog", so po svoji naravi nedvomno pojavno izrazito raznorodna, logično-pomensko sestavljena in vrednotno-normativno večplastna. Poleg tega v njih nujno nastopajo izrazi - besede in besedne zveze¹, ki se jih da opredeliti iz zelo različnih zornih kotov. Poudariti velja, da se običajno že na tej, pravzaprav izhodiščni ali morda celo "ontološki" točki, v marsičem odločilno obarva razumevanje omenjenega pojava in seveda subjektivno občutenje njegove "problematičnosti", ob tem pa se navadno eksplicitno ali vsaj implicitno izriše še nekakšen koordinatni sistem možnih načinov (kriminalno)političnega in drugega (denimo zdravstvenega, socialnega ali pravnega) razmišljanja in ukrepanja.

Po našem mnenju je - teoretično in vrednotno - dojemanje "problema drog" izrazito neustrezno. V tem pa je pomemben razlog za neučinkovito in, po mnenju številnih uglednih piscev, celo kontraproduktivno nadzorovanje (se pravi praktično obravnavanje) rabe oziroma "zlorabe" drog. Razmišljanje o tovrstnih

družbenih (predvsem pa človeških) problemih in odzivanje nanje se namreč dogaja v simbolno-imaginarnem sobesedilu, ki ga označujejo po eni (spoznavni strani številni - v družbeni zavesti (in v družbenem "nezavednem") globoko vkoreninjene nesporazumi, predsotki, sprenevedanja, stereotipne predstave, tabuji, mitološke razlage in drugi zvečine domišljijski konstrukti, po drugi strani pa so vselej v igri še izredno intenzivne čustvene sestavine, na primer racionalni ali iracionalni (panični strah), prezir moralno zgražanje (oziroma obsojanje), stud, negotovost, sočutje, zavist, pomilovanje, obup, zaskrbljenost ali gorečnost.

Vse to kajpada močno otežuje tehtno razpravo o etioloških, fenomenoloških in vrednotnih, se pravi moralnih, pravnih ali političnih, razsežnostih vprašanja človekove odvisnosti od takih ali drugačnih mamil, hkrati pa v marsičem onemogoča razumno politično ukrepanje.

Neuspešnost "najdaljše vojne v 20. stoletju" (Szasz)

Kriminalizacija pridelave (oziroma izdelave), trgovine, posesti ali uživanja nekaterih drog očitno ni obrodila željenih sadov.² Še več, zdi se, da je tovrstna, namreč prvenstveno kaznovalno-represivna

* Zoran Kanduč, doktor pravnih znanosti, raziskovalec, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana.

¹Naj v tej zvezi opozorimo samo na nekatera odprta vprašanja. Kaj vse (naj) vključujejo predstave (oziroma pojmi), kakršne so recimo "droga", "mamilo", "narkotik" ali "psihotropna substanca"? Kdaj raba določene snovi preide v "zlorabo"? Kako opredeliti "zdravje"? Kaj pomeni "bolezen"? Kako razumeti proces "(o)zdravljenja"? In tako naprej.

²"Z drogami povezana kriminaliteta je zunaj nadzora, kazenskoppravni aparat je ne more obvladovati. Glede na to, da se manj kakor en odstotek vseh tovrstnih kaznivih dejanj konča z aretacijo, bi lahko sklepali, da je učinkovit nadzor nad kriminalom, ki je povezan z drogami, izrazito onstran dosega sodobnih policijskih praks" (Inciardi, str. 131).

oblika družbenega nadzora celo kontraproduktivna. To misel lahko utemeljimo z bolj ali manj splošno znanimi, vendar praviloma še vedno prezrtimi ali vsaj slabo upoštevanimi dejstvi. Naj v tej zvezi opozorimo zgolj na nekatera.

(a) Uživanje prepovedanih drog se nezadržno širi po družbenem tkivu.³ Raziskave kažejo, da se povprečna starost mladostnikov ob njihovi prvi izkušnji z drogo iz leta v leto niža. Anketa,⁴ ki je zajela 1029 dijakov vseh štirih letnikov sedmih različnih srednjih šol na ljubljanskem območju, je razkrila, da je 33 odstotkov mladih že poskusilo kanabis (marihuano ali hašiš), da jih redno kadi malo manj kakor ena četrtina in da samo pet odstotkov ni imelo izkušnje z alkoholom, vsekakor "najtršo" legalno slovensko drogo. Ob tem pa kaže vendarle poudariti, da se - resda (iz razumljivih razlogov) nepopolne in zato upravičeno problematične - ocene o številu "pravih" narkomanov (beri: zasvojenec z drogo) že kakšnih dvajset let vrtijo okoli števila 1000. To z drugimi besedami pomeni, da, vsaj za slovenske razmere, najbrž ne drži domneva, po kateri naj bi en zasvojenec ustvaril štiri do šest novih. Poleg tega pa se je treba vsekakor vprašati, ali so podatki, ki govore o eksperimentiranju mladostnikov s prepovedanimi drogami, predvsem s kanabisom, lahko razlog za moralno paniko. Po našem mnenju bi kazalo odgovoriti nikalno, še zlasti če upoštevamo: (a) da eksperimentiranje ne vodi nujno v uživanje, (b) da uživanje ne privede nujno v odvisnost in (c) da uživanje lahkih drog ne vodi nujno v uživanje trdih drog (na primer heroina).⁵

(b) Prepovedane droge imajo na tako imenovanem črnem (ilegalnem) trgu, ki je nastal prav zaradi njihove prepovedanosti, izredno visoko prodajno ceno. To ima vrsto škodljivih posledic.

Naj opozorimo zgolj na nekatera. (1) Cena prepovedanih drog⁶ omogoča velike (neobdavčene) dobičke,⁷ iz katerih črpa organizirani kriminal na lokalni, nacionalni in mednarodni ravni precejšnjo ekonomsko in politično moč. Ilegalni dobički se preko (v precejšnji meri dereguliranega) mednarodnega in nacionalnega finančnega sistema prelivajo tudi v legalne gospodarske dejavnosti. (2) Zaradi velike donosnosti je ilegalna trgovina⁸ (v najširšem pomenu te besede) z drogami nadvse privlačna, tako da nekoga - posameznika ali skupino -, ki iz tega ali onega razloga (prostovoljno ali prisilno) "izstopi" iz igre, takoj nadomesti kdo drug. (3) Iz istega razloga se je izoblikovala tudi razvejena mreža preprodajalcev (in eo ipso precej učinkovit sistem podtalne propagande), med katerimi je mnogo takih, ki si na ta način zagotavljajo sredstva za financiranje svoje lastne razvade (oziroma zasvojenosti). (4) Visoka cena je razlog številnih kaznivih dejanj, do katerih ne prihaja zaradi samega uživanja droge, ampak zaradi prepovedanosti droge. Po eni strani imamo opraviti z nasiljem med rivalskimi kriminalnimi skupinami, ki si prizadevajo ustvariti nadzor ("monopol") na določenem območju. Po drugi strani pa nenormalno visoka cena sili uživalce (zlasti zasvojene), da si pridobivajo denarna sredstva s prostitucijo ali premoženjskimi kaznivimi dejanji, na primer s tatvinami, ropi, vlomi (v stanovanja, avtomobile ali trgovine) ali z različnimi prevarami. V tej zvezi pa kaže omeniti še podkupovanje državnih uradnikov (na različnih ravneh in v različnih državnih ustanovah), ki je nemalokrat *conditio sine qua non* za nemoteno delovanje ilegalne ekonomije. (5) Visoka cena droge (recimo heroina) je pogosto povezana z

³ Zdi se, da splošne družbene razmere, gospodarski položaj, politična ureditev, vrsta prevladujoče religije in drugi podobni "globalni" družbeni dejavniki nimajo statistično pomembnega zaviralnega učinka na širjenje drog v sodobnih družbah.

⁴ Prim. Bulič in Vesel, str. 222.

⁵ Flaker (str. 195) denimo opozarja, da največ en odstotek oseb, ki uživajo kanabis, preide k uživanju heroina. Pisec v tej zvezi opozarja, da je celo med uživalci heroina mnogo takih, ki ne zapadejo v odvisnost. Poleg tega pa odvisnost ne vodi nujno v odklonsko subkulturo ali v asocialno in prestopniško vedenje, kar velja še zlasti za odvisneže iz premožnih družbenih slojev.

⁶ Nekateri pisci dokazujejo, da bi legalizacija pridelave, trgovine in prodaje (danes prepovedanih) drog, na primer marihuane, heroina in kokaina, znižala njihovo ceno celo za 99 odstotkov. Morda so takšne domneve nekoliko (ali celo izrazito) pretirane. Vsekakor pa je gotovo, da bi se cene zaradi dekriminalizacije (oziroma "normalizacije") močno zmanjšale. Po eni strani je namreč izdelava umetnih mamil zelo enostavna, po drugi strani pa je dovolj zemljišč, primernih za izdelavo rastlinskih kultur, iz katerih pridobivajo droge.

⁷ Po ocenah Interpola znaša celotni svetovni promet pri trgovanju z drogami 500 milijard dolarjev.

⁸ Ilegalna menjava in distribucija nedovoljenih drog temelji na dvojnem izkoriščanju: na eni strani je izkoriščanje pridelovalcev surovin v nerazvitih azijskih in južnoameriških državah, na drugi strani pa je izkoriščanje odvisnikov v tako imenovanem razvitem svetu.

določeno obliko njenega uživanja (na primer z injekcijo), ki je še posebej rizična, denimo zaradi možne infekcije z AIDS-om ali s kako drugo nalezljivo boleznijo.

(c) Nekaj, kar je prepovedano, je včasih mikavno prav zaradi svoje prepovedanosti (gre za tako imenovani čar prepovedanega sadu). To velja zlasti za mladostnike, za katere je lahko uživanje drog oblika nekakšnega obrednega uporništvā, namreč nasprotovanja disciplini, ki jo vsiljujejo nadzorovalni državni aparati (zlasti družina, šola in služba), oziroma izzivanja vrednot odraslega sveta, ki mu vladajo totalitarni - ekonomski, tehnološki in administrativni - imperativi sistema, na primer načela kapitalističnega gospodarstva in protestantska delovna etika.⁹

(d) Kriminalizacija uživanja drog ima za posledico marginalizacijo (izrinjanje na družbeni rob), socialno getoizacijo (izolacijo), ostarcizem (zavrženost) in stigmatizacijo (ožigosanje) uživalcev, kar ustvarja še dodatne probleme in osebne stiske. Nekdo, ki je zasvojen z drogo, je - v razmerah ilegalnosti - hkrati odvisen še od svojega dealerja. To vodi v izrazito socialno obubožanje odvisneža, kar je v prvi vrsti posledica njegovega ilegalnega družbenega položaja.

(e) Sedanji način nadzora uživanja drog je izredno drag. Povezan je z velikimi finančnimi, človeškimi in družbenimi stroški. V precejšnji meri - po nepotrebnem - obremenjuje delo policije, sodišč in izvrševalcev kazenskih sankcij.

(f) Boj zoper organizirani kriminal zahteva ustanavljanje posebnih policijskih oddelkov,¹⁰ širjenje pooblastil represivnih aparatov države in uporabo (milo rečeni) sumljivih taktik (kakršne so na primer izsiljevanje, ustrahovanje, podkupovanje z drogo, nastavljanje pastī, fizično nasilje, nezakonite hišne in osebne preiskave, ustvarjanje mreže špicljev, provokatorjev in vab, racije, izsiljena priznanja, podtikanje materialnih dokazov in druge podobne "posebne" metode). Odkrivanje in dokazovanje kaznivih dejanj v zvezi z drogami je namreč nadvse zahtevno, saj so storilci organizirani v kompleksno

strukturo piramidalne oblike.

Prav je, da v tej zvezi opozorimo še na poglobitve uspehe današnjega obravnavanja uživanja mamil. Zaradi kriminalizacije (in z njo povezane družbene stigme) se je (morda) marsikdo odrekel uživanju drog. Zmanjšala se je dostopnost drog (med drugim tudi zaradi visoke cene, kar velja še zlasti za kokain, ki je v današnjem času postal droga premožnih).

Kljub vsemu pa je treba priznati, da družbeni eksperiment izrednih razsežnosti, ki temelji na represivni (kaznovalni) "logiki" reševanja problemov v zvezi z drogami, ni uspel. Še več, izzval je vrsto škodljivih učinkov, ki nastajajo zaradi prepovedanosti nekaterih drog, nikakor pa ne zaradi samega uživanja drog. Neuspeh pravzaprav v ničemer ne preseneča. Sedanja zatiralna politika namreč izhaja iz - v bistvu iracionalnega - verovanja v magično moč pravne ali moralne norme. Opraviti imamo z (v zgodovini že ničkolikokrat ovrženo) domnevo, da je določen problematičen pojav mogoče odpraviti ali ga vsaj močno omiliti že kar z njegovo prepovedjo, saj naj bi le-ta učinkovala tako rekoč samodejno: (a) vsakdo oziroma večina "normalnih" članov normativnega občestva jo bo sprejel (beri: ponotrānjil) in se nato tudi ravnal v skladu z njo; (b) manjšino neubogljivih pa bo obvladal sistem formalnih nadzorovalnih mehanizmov. Takšna podmena je še zlasti absurdna na področju takih ali drugačnih drog, za uživanje katerih se odloči vsakdo po svoji presoji in volji. Tako imenovana "vojna zoper droge" je potemtakem vojna zoper določeno kategorijo ljudi oziroma, natančneje rečeno, vojna zoper človeško poželjenje, zoper človekovo vedenje, ki mu kraljuje (med drugim) načelo ugodja (oziroma izogibanja neugodju).¹¹

Škodljivost drog

Droge kot take seveda niso nevarne, škodljive so, če jih človek uživa neprimerno, se pravi, če jih "zlorablja" ali uporablja "čezmerno". Vendar pa to

⁹ Vrednotna (pod)struktura sodobne (poznomo-derne) družbe ne vključuje samo razvpite "protestantske etike (Weber), ampak tudi "podtalne vrednote" (Matza in Sykes) - namreč iskanje pustolovščin, vznemirjanj ali srhljivosti -, ki soobstajajo ob drugih javno in formalno razglašanih vrednotah.

¹⁰ Po mnenju nekaterih poznavalcev lahko represivni državni aparati zmanjšajo ilegalno trgovino z drogami le za deset odstotkov.

¹¹ "Dovzetnost za razvoj zasvojenosti je povezana z dejanjem 'večje teže' sedanjemu počutju kot pa prihodnjim možnostim. Sposobnost odložiti zadovoljitev je pogoj za vsak uspeh; enako tudi sposobnost vztrajati v neugodnih okoliščinah - moč volje. Odločitev za vsako naše ravnanje je pretežno v naših rokah" (Nolimal et. al., 1995, str. 167)

ni posebnost drog, zakaj isto velja za katerokoli drugo snov¹² oziroma "stvar" (v najširšem pomenu). Nekaj podobnega je tudi z vprašanjem odvisnosti ali zasvojenosti.¹³ Človek lahko postane zasvojen od marsičesa, denimo od gledanja televizije, od računalniških iger, športa, religije, psihoterapije idr., in ne le od prepovedanih drog. Pomislimo na primer na tako imenovanega garača (*workoholic*), namreč na nekoga, ki je zasvojen z delom¹⁴. To z drugimi besedami pomeni, da idealen odnos do droge oziroma do vsega, kar človeka mami in ga postavlja v skušnjava, ni popolna vzdržnost, ampak bolj

samoobvladovanje, se pravi samonadzorovana raba.¹⁵

V skupini uživalcev drog so zasvojenci pravzaprav v manjšini.¹⁶ Ob tem pa je treba razlikovati še med: (a) odvisnikom in družbeno problematičnim odvisnikom in (b) med družbeno problematičnim odvisnikom in bolnikom (oziroma pacientom).

V tej zvezi je treba upoštevati, da so motivi ("psihična gibala") - pa tudi družbeni in (sub)kulturni konteksti - uživanja drog zelo različni. Z drogo lahko oseba (o)lajša¹⁷ svoje življenjske stiske, tesnobe, osamljenost, napetosti, trpljenje, razočaranja, strese, vsakovrstne bolečine in notranje

¹² Tudi hrana je lahko odvisno od njene količine, kakovosti in izvora "potrebe" - psihotropna snov. Takšen učinek ima na primer pri nevrotično ("bolezensko") požrešni osebi. Različne oblike odvisnosti od hrane, denimo odklanjanje hrane ali pretirano hranjenje, so značilne - zaradi prevladujoče (patriarhalne) spolne ideologije - zlasti za ženske. Po nekaterih ocenah naj bi bila v zahodnoevropskih državah prizadeta s tako ali drugačno zasvojenostjo s hrano vsaka deseta ženska med 15. in 30. letom starosti.

¹³ "Če je otrok prevečkrat razočaran nad nemočjo staršev, posebno očeta, ga dobesedno celega požre (požre očetove prepovedi, navodila, želje). Posledica tega je odvisnostna navezanost (fiksiranost) na določene objekte Selifa, ki se kaže kot močna lakota po objektih. Toda lakota ne nastopa zaradi objektov samih, temveč zato, ker ti objekti *nadomeščajo manjkajoče dele osebnosti!* Ti objekti niso nujno ljudje, lahko so to droga v najširšem pomenu besede (npr. hrana, alkohol, seveda pa tudi heroin...)" (Nolimal et. al., 1995, str. 163)

¹⁴ Zasvojenost z delom seveda še zdaleč ni nedolžna zadeva: "Delo ogroža zdravje, če naj si sposodimo naslov neke knjige. Dejansko je delo množičen pomor ali genocid. Posredno ali neposredno bo delo pobilo večino ljudi, ki berejo te vrstice. Od 14.000 do 25.000 delavcev ure vsako leto na delovnem mestu. Več kot dva milijona je invalidov. Od dvajset do petindvajset milijonov je vsako leto poškodovanih. Vsi ti podatki pa temeljijo na zelo konservativnih ocenah tega, kaj pomeni nesreča pri delu. Tako denimo sploh ne upoštevajo več kot pol milijona poklicnih obolenj na leto. V rokah sem imel knjigo o poklicnih boleznih, ki je imela 1.200 strani, pa še ta zgolj drsi po površini. Statistike kažejo samo najbolj samoumevne primere, na primer 10.000 rudarjev, ki trpijo za pljučnimi obolenji. Vsako leto jih umre 4.000, to je veliko višja stopnja kakor pri AIDS-u, ki doživlja veliko večjo medicinsko pozornost. Statistike ne pokažejo, da delo skrajšuje življenje milijonov ljudi, to pa je konec koncev bistvo umora. Četudi vas ne ubije ali pohabi, ko ste na delu, pa je velika verjetnost, da se vam bo to zgodilo na poti z dela, pri iskanju dela ali takrat, ko poskusite pozabiti na delo. Temu

preštevanju žrtev moramo dodati še žrtve industrijskega onesnaževanja, alkoholizma, ki ga je povzročilo delo in narkomanije. Rak in srčni napadi so moderne bolezni, ki jih običajno posredno ali neposredno povežemo z delom" (Black, str. 142-143). Razlogov za perverzno zasvojenost z delom (oziroma za malone obsesivno preokupacijo z delom) je seveda več. So strukturni in osebni. Delo med drugim strukturira ("zapolnjuje") posameznikov čas: ko človek dela, se mu ni treba ukvarjati z (moralnim) vprašanjem, kaj naj počne s svojim časom/življenjem. Na drugi strani pa delo omogoča družbeno sprejemljiv način umika (bega) iz prisilne zasebnosti v utesnjujočem okviru nuklearne družine.

¹⁵ "Osebnostne značilnosti so pomembnejši dejavniki tveganja za razvoj odvisnosti kot pa farmakološke značilnosti psihoaktivnih substanc. Največji sovražnik razvoja odvisnosti je moč volje. Slednjo opredeljujejo kot sposobnost oblikovati stališče (metaperspektivo) do lastnih psiholoških stanj. Po 'domače' bi lahko rekli tako: sposobnost opazovati samega sebe oz. to kar se dogaja z nami. Le če je izpolnjen ta pogoj, lahko razvijemo alternativne poti ojačevanja - nasproti drogiranju" (Nolimal et al., 1995, str. 163, 165).

¹⁶ Problem je v tem, da so prav odvisneži tista družbena skupina uživalcev mamil, ki v pretežni meri kroji javnomnenjsko podobo (*image*) oziroma predstave o uživanju (in implikacijah) mamil nasploh.

¹⁷ Za nekoga, ki si z drogo lajša psihične bolečine, je neposredna ali posredna škoda, ki jo zaradi tega utrpí, pogosto manjše zlo od življenja z omenjenimi problemi. Na to opozarja tudi Alexander (str. 189): "Ljudi se ne da prisiliti, da ravnajo v negostoljubnem svetu zmerno. Kdor se bojuje za preživetje, bo uporabil kakršnokoli drogo, za katero bo menil, da mu lahko pomaga. Kdor poskuša pobegniti neznosni bolečini, bo raje poskušal izbrisati svoje trpljenje s pomočjo kemije, kot pa se vdal paralizirajočemu obupu ali se odločil za samomor." Na podoben način razmišljajo tudi Nolimal et al. (1995, str. 165): "Za tiste, ki jim je stanje drogiranosti edini izhod iz dolgočasja in anksioznosti, je to 'Bog' - idealizirajo izkušnjo/drogo in se nanjo simbiotično vežejo".

(psihične) rane. ¹⁸

V tem oziru je droga nadvse podobna religiji, na kar je sicer opozorilo že več uglednih družboslovnih mislecev. Freud, ¹⁹ na primer, opiše religijo kot "iluzijo", Marx pa jo označi kot "opij za ljudstvo": "Religiozna beda je izraz dejanske bede in hkrati protest zoper dejansko bedo. Religija je vzdih ogrožene kreature, čustvo brezsrčnega sveta, kot je tudi duh brezdušnih razmer. Odprava religije kot iluzorne sreče ljudstva je zahteva njegove dejanske sreče. Zahteva, da se odrečeš iluzijam o svojem stanju, je zahteva, da se odrečeš stanju, ki iluzije potrebuje." ²⁰ Tudi Nietzsche je videl v religiji (zlasti v krščanstvu) predvsem narkotično sredstvo: "Trpečega je treba držati pokonci z upanjem, ki mu ni moč oporekati z nikakršno dejanskostjo - ki ga ni mogoče odpraviti z izpolnitvijo: z onostranskim upanjem." ²¹ Comte-Sponville ²² potemtakem docela upravičeno opredeli drogo kot "narkomanovo religijo", se pravi kot nekaj, s čimer posameznik bodisi lažje prenaša vsakdanje življenje bodisi vsaj začasno pozabi nanj oziroma se iz njega umakne. Za takšno osebo preprosto ne drži optimistična vrednostna sodba, da so mamila človeku nepotrebna, saj je življenje dovolj lepo tudi brez njih. Če bi bilo tako, se pač nihče ne bi drogiral, podobno kot tega nihče ne bi počel, če bi bila droga zgolj "suženjstvo" oziroma "pekel". Po drugi strani pa je droga lahko tudi vir ugodja ali blaženosti. Lahko spodbuja ustvarjalnost (začasno ukinja notranje čustvene zavore), deluje stimulatивно (poživljuje), evforično ali pomirjujoče (sprostitveno), daje nove izkušnje (oziroma neobičajna doživetja)...

¹⁸ V tej zvezi je treba upoštevati, da je stres (in njemu podobne psihične obremenitve) pogosto vzrok psihosomatskih obolenj in drugih oblik telesnega in/ali duševnega nezdravja. Po mnenju zdravnikov je stresna napetost eden izmed pomembnih patogenih dejavnikov sodobnega načina življenja v razviti družbi. V meri, v kateri droga blaži učinke stresa, je njeno delovanje pravzaprav "zdravilno". Idealno gledano pa bi bilo seveda najbolje, da bi človek premagoval stresne situacije na bolj "zrele" načine: "Osebe, ki škodljivo uporabljajo alkohol in druge droge, imajo pomanjkljive vzorce za premagovanje stresov" (Nolimal et al., 1995, str. 164).

¹⁹ Prim. Freud, str. 327-329.

²⁰ Marx, str. 192.

²¹ Nietzsche, str. 292

²² Prim. Comte-Sponville, str. 16.

Trditve o škodljivih učinkih drog so često pretirane. Jasno je, da so različne droge različno škodljive, ²³ razlikujejo se predvsem glede na njihov odvisnostni potencial in glede na fizične, psihične in socialne posledice dolgotrajnega uživanja. Kar zadeva prepovedane droge, je še zlasti očitna razlika med heroinom in kanabisom. Vsekakor pa povzročé dovoljene droge, na primer alkohol in nikotin, ²⁴ več škode kot prepovedane droge. ²⁵ Alkohol je, denimo, tako imenovani "dejavnik tveganja" pri vseh štirih vzrokih prezgodnje obolevnosti in smrti, t.j. pri raku, boleznih obtočil, nesrečah in boleznih prebavil. Poleg tega pa je alkohol (oziroma alkoholiziranost) pogosteje povezana z nevarnim vedenjem kot katera od prepovedanih drog. Pomislimo na primer na družinsko nasilje (pretepanje oziroma trpinčenje otrok in žena), spolno nasilje, prometne "nesreče", pretepe, vandalizem, razgrajanje in druga podobna kazniva dejanja. Prepovedane droge ne spodbujajo

²³ Med nedovoljenimi drogami je nedvomno najškodljivejši heroin, predvsem zaradi hitre adiktivnosti in nevarnosti predoziranja, medtem ko je iz farmakološkega stališča razmeroma nenevarna snov (mnogo bolj nenevarna, kot je na primer alkohol, ki povzroča cirozo jeter). Sicer pa so, kot opozarja Flaker (str. 196), številne okvare zdravja predvsem naslednik drugotnih družbenih določilnic, ne pa droge kot take. Do njih pride na primer zaradi pomanjkljivih in enostranskih informacij o drogi, nepoznavanja kakovosti, mešanja strupenih snovi (zaradi večanja dobička), slabe prehrane, splošnega zanemarjanja zdravja, nesterilnega pribora za vnos droge v telo in osiromašenosti družbenih stikov. Jacques Baudour (str. 138-140), psihoterapevt, ki zdravi zasvojenost z mamili, poudarja, da je heroin najhujši strup za človeka in medčloveške odnose. Heroin povzroča psihično, moralno, intelektualno, socialno in čustveno razrvanost. Heroinoman (odvisnež od heroína) je izredno občutljiv (z malone nerazločljivimi nihanji v razpoloženju), egocentričen (neobčutljiv za čustva, želje, potrebe in dejanja drugih), brezvoljen in nedejaven (pogosto ga zanima samo to, kako bi si priskrbel naslednjo dozo mamil). Dialog z njim je skorajda nemogoč, saj so njegove misli kaotične, dojemanje sogovorca pa zelo slabo.

²⁴ Iz ocen strokovnjakov je razvidno, da v povprečju skrajšajo bolezní, ki jih povzročá uživanje nikotina (na primer rak na pljučih in bolezní srca), življenje za 12 let. Zaradi tovrstnih bolezní je na svetu letno tri milijone žrtev, v Evropi 850 tisoč.

²⁵ V Sloveniji je leta 1992 zaradi drog umrlo 9 ljudi. To število je tako rekoč zanemarljivo v primerjavi s številom tistih, ki umrejo zaradi pretiranega kajenja ali opijanja. Raziskave kažejo, da v Sloveniji kadí 50 odstotkov moških in 35 odstotkov žensk.

nasilnega vedenja (edina izjema je morda kokain).

Seveda pa droge, ne glede na njihovo škodljivost, niso edina nevarna stvar, ki se nahaja v posameznikovem - virtualnem ali dejanskem - življenjskem okolju. Vožnja z avtomobilom, smučanje, alpinizem, bolezenska požrešnost, jadralno padalstvo in druge podobne "normalne" dejavnosti so, denimo, izrazito nevarne. Ali naj jih zaradi tega država prepove? To bi bilo bržkone popolnoma nesmiselno. Upoštevati je pač treba, da nikomur ni treba uživati nevarnih drog (oziroma se spuščati v druge nevarne/vegane dejavnosti), če v to sam ne privoli. Uživalec oziroma odvisnež ni pasivna žrtev, kakršna je, recimo, nič hudega sluteča oseba, ki jo skupina nasilnežev oropa ali pretepe na ulici. Je "aktivna žrtev" (Szasz), se pravi nekdo, ki je podlezel skušnjavi.²⁶

Vsaj iz kriminalnopolitičnega zornega kota se zdi odločilno, da vsakdo v procesu izobraževanja prejme kar se da popolno informacijo o raznovrstnih drogah, predvsem pa o njihovih raznolikih učinkih. Enostranski in lažnivi prikazi, na primer trditev, da marihuana poneumlja in slabi spomin, so lahko zgolj kontraproduktivni, še zlasti, če pomislimo, da ima čedalje večje število mladostnikov svoje lastne izkušnje z drogo. Ob tem se seveda vsiljuje splošno vprašanje, kakšen naj bo odnos države do posameznika. Tu ne gre samo za problem, ali država more (denimo v "tehničnem" smislu) posameznika prisiliti, da bo živel zdravo²⁷ ali samostojno. Vprašati se je treba, ali se v kaj takega sploh sme spustiti. Izkušnje namreč kažejo, da ima državni paternalizem pogosto vrsto - milo rečeno - problematičnih učinkov. Zato bi po našem mnenju veljalo izhajati iz (po svojem bistvu normativne) podmenje, da naj država omogoči zgolj temeljne predpostavke za avtonomno delovanje, se pravi pogoje, ki so *sine qua non* za samodoločujoče delovanje.²⁸ Na ta

²⁶ "Glavna značilnost zasvojenosti je vztrajanje pri ustaljenem vedenju, kljub visoki ceni, ki jo odvisniki plačujejo. 'Pritrjujejo' nam odvisni ljudje, pa ne samo tisti, ki so odvisni od drog v ožjem smislu, temveč tudi tisti, ki so odvisni npr. od hrane (preobjedanje), iger na srečo, nakupovanja, dela, stereotipnih spolnih aktivnosti, itd." (Nolimal et al., 1995, str. 166).

²⁷ Dodaten problem je, kako opredeliti "zdravje" in kdo naj ga opredeli.

²⁸ Takšno stališče zagovarja na primer Raz (cit. po Mouffe, str. 107): "Da bi individui živeli avtonomno, jih država ne sme siliti k moralnosti. Stori lahko samo to, da zagotovi pogoje njihove avtonomnosti. Uporaba prisile je v nasprotju z avtonomijo in gre torej stran od iskanega cilja, razen če gre za uveljavljanje avtonomije in preprečevanje škode."

način bi država ostala etično "nevtralna", kar pomeni, da ne bi vsiljevala takega ali drugačnega ideala absolutno vredne oziroma dobre oblike življenja.²⁹ Moralne odločitve o tem, kako uporabljati svoje telo (in kaj vnašati vanj) oziroma kaj početi v svojem času, pa bi prepustila posamezniku.

Takšno stališče je razčlenjeno utemeljil že Mill,³⁰ ki poudarja, da je odrasla oseba tista, ki ji je njena lastna dobrobit najbolj v interesu: "Interes, ki ga ima lahko zanjo kdor koli drug, je neznamen v primerjavi s tem, ki ga ima sama, razen če je ta močno osebno navezan nanjo. Interes, ki ga zanj (če izvzamemo njegovo ravnanje z drugimi ljudmi) izpričuje družba, je delen in vseskozi posreden, pri tem pa so še tako povprečnemu moškemu ali ženski za spoznavanje lastnih čustev in okoliščin na voljo sredstva, ki neizmerno prekašajo tista, ki jih premore kdorkoli drug. Vmešavanje družbe v presojo in namere posameznika v zadevah, ki se tičejo le njega samega, nujno temelji na splošnih podmenah, ki so prav lahko popolnoma napačne, pa tudi kadar so pravilne, je enako verjetno, da jih bodo v posameznih primerih napačno uporabile osebe, ki niso z okoliščinami teh primerov seznanjene nič bolje kot zunanji opazovalci. To področje človeških zadev je pravi prostor za delovanje individualnosti. Nujno je, da človeška bitja v ravnanju, ki zadeva druge, v glavnem spoštujejo splošna pravila, da bi lahko vsakdo vedel, kaj lahko pričakuje. V stvareh, ki zadevajo le njega samega pa ima posameznik vsa

²⁹ Takšno politično "rešitev" močno otežuje (ali nemara celo onemogoča) dejstvo, da danes nimamo na voljo nikakršne "teorije" o družbi (kot entiteti *sui generis*) in posledično o državi, v luči katere bi lahko opredelili posameznikove ("pozitivne") dolžnosti v odnosu do družbe oziroma operativno-institucionalnega aparata za uresničevanje družbenih ciljev, namreč države. To pomeni, da je razmerje med posamičnim in občim povsem nereflektirano in netematizirano. Strogo vzeto zato sploh ni mogoče govoriti o "protidružbenem" vedenju ali o "družbenih" problemih *stricto sensu*. Ni namreč jasno, kaj naj bi sploh bili interesi ali vrednote družbe (in posledično države kot njene politične organizacije). Produktivno heteronomno delo (ki pač ostaja slej ko prej neogibno breme/davek za reprodukcijo družbe in njenih članov) - seveda zmanjšano na minimum (denimo na tri do štiri ure dnevno) in enakomerno porazdeljeno med vse dela zmožne člane družbe - ni opredeljeno kot posameznikova temeljna dolžnost, recimo kot dolžnost, s katero si posameznik "odkupi" od skupnosti gnotne pogoje za svoje samostojno/samodoločeno življenje (predvsem čas, prostor/stanovanje in druge podobne dobrine).

³⁰ Prim. Mill, str. 102-103

pravico, da se prosto prepusti svoji individualni spontanosti." Mill v tej zvezi opozarja, da drugi posamezniku lahko ponudijo (ali celo vsilijo) pomsleke, ki mu bodo v pomoč pri lastnih presojah, vendar pa je končni razsodnik le on sam. Po Millovmem mnenju napake, ki jih posameznik zagreši navzlic nasvetom in prigovorom, nesporno odtehtajo gorje, ki bi ga prizadelo, če bi drugim dopustili, da mu vsilijo to, kar imajo sami za njemu koristno.

Podobno razmišljajo tudi številni sodobni pisci, ki zagovarjajo legalizacijo vseh mamil. Trebach³¹ denimo poudarja, da je neupravičeno posamezniku zanikati pravico do lastne presoje o tem, katero snov bo vnesel v svoj organizem, še posebej, če mu na drugi strani priznavamo pravico, da na volitvah izbira ljudi, ki mu bodo vladali.

Problemi v zvezi z drogami v slovenski družbi

Uživanje različnih drog, zlasti alkohola in nikotina, je v slovenski družbi, podobno kot v drugih sodobnih družbah, precej razširjeno. Vprašanje pa je, ali bi lahko ta pojav označili kot "družbeni problem" (v zgovorni odsotnosti sleherne politične teorije o družbi kot "entiteti" s svojimi lastnimi cilji, vrednotami in interesi nanj pač ni mogoče rigorozno odgovoriti). Podobno je tudi z uživanjem prepovedanih drog. Vsekakor pa se zdi, da stanje zaenkrat še ni alarmantno. Tragično bi bilo, če bi sedanji položaj zaostri prav z ukrepi, namenjenimi za njegovo izboljšanje.

V tej zvezi velja spomniti na nekatere pomenljive podatke. Smrtnih primerov zaradi uživanja prepovedanih drog je bilo leta 1993 devet (leta 1992 osem, leta 1991 jih je bilo pet, leta 1990 pa so bili trije). Število smrtnih primerov torej narašča, vendar je še vedno zelo nizko, še posebej, če ga primerjamo s številom smrti, ki so posledica drugih "nesreč",³² na primer prometnih nezgod. V obdobju 1988-1992 je denimo zaradi posledic 18.448 uradno evidentiranih nezgod umrlo na slovenskih cestah 2.576 oseb, telesne poškodbe pa je utrpelo 36.123 ljudi. Primerjava s škodljivimi posledicami uživanja prepovedanih mamil je izrazito poučna. Če pride v javnost vest o tem, da je nekdo, na primer kak mladostnik ali mladostnica, umrl zaradi prevelike

doze heroina, je običajno sprejeta na način, ki se lahko zelo hitro sprevrže v pravo moralno paniko. Zelo drugače je sprejeta novica o smrti posledici kake prometne "nesreče". To je pač nekaj "normalnega", resda morda obžalovanja vrednega, vendar praviloma dojetega kot nekakšen "nujni davek" sodobnemu načinu življenja. Ob takih vestih nihče ne pomisli, da bi prepovedali vožnjo z motornimi vozili (vsaj za mlajše ljudi). Prav tako le redko zasledimo predlog, da bi takšno obliko transporta ali zabave drastično podražili ali jo kako drugače poskusili omejiti, recimo na ta način, da ne bi več dajali prednosti zasebnemu prometu in cestam, ampak javnemu prometu in železnici (glede na prislovično majhnost Slovenije takšna zamisel gotovo ni utopična³³). Dogaja se prav nasprotno. Na vsakem koraku naletimo na reklamiranje avtomobilov, dnevni časopisi so polni vesti o najnovejših modelih, medtem ko ni nobene načrtne in obsežne

³³ Zamisel je kajpada "neutopična" samo v objektivnem smislu, utopična pa ostaja (vsaj zaenkrat) ob upoštevanju prevladujočih subjektivnih stališč do avtomobilov (in vsega drugega, kar je z njimi nujno/funkcionalno povezano). Zdi se namreč, da so tukajšnji prebivalci in prebivalke naravnost obsedeni z avtomobili (to dejstvo je med drugim razvidno tudi iz podatkov o nakupih novih avtomobilov). Racionalen diskurz o tej tematiki je zato tako rekoč *a priori* nemogoč. Zgledov za to domnevo je žal ničkoliko. Mladi vozniki so se denimo takoj uprli predlogu o dražjem zavarovanju. Na drugi strani pa je opaziti več kot zgovoren molk (in resignacijo ali celo apatijo) v odnosu do škandalozne stanovanjske politike oziroma dejstva, da se v tej družbi širokogrudno daje denar za vse mogoče in nemogoče bedarije, le za zidavo novih stanovanj ne. Kakor da bi bilo treba najprej poskrbeti za svete avtomobile, recimo s frenetično gradnjo cest, parkirišč in garaž! Takšna "drža" seveda ni nerazložljiva. Avtomobil je pač mnogo več kot prevozno sredstvo. V prvi vrsti je statusni simbol (podaljšani fasadni "jaz"). Še več, je zelo gibljivo (za razliko od stanovanja, bančnega računa ali počitniške hišice) zrcalo posameznikove uspešnosti oziroma pomembnosti. Z njim se je mogoče postavljati ne le pred sosedi, ampak na številnih javnih prizoriščih. Avtomobil pogosto osmišlja človekovo življenje ali vsaj posamične osrednje dejavnosti (na primer heteronomo delo), in sicer nepretrgano, saj avtomobilska industrija pošilja na trg vedno lepše, varnejše in udobnejše modele. Poleg tega spada avtomobil med tiste - nikakor ne maloštevilne - dobrine, ki jih normalna oseba preprosto mora imeti (oziroma si jih mora vsaj želeti). Avtomobil je pogosto dojet kot nekakšno utelešenje svobode (kar je milo rečeno nenavadno, saj ga večina uporablja za prevoz v službo in nazaj domov: delovno mesto pa je za proletarca vse prej kot metafora ali metonimija svobode/samodolocenosti) in mobilnosti (dasiravno je človek v njem praviloma v sedečem in skorajda nepremičnem položaju).

³¹ Prim. Trebach, str. 78.

³² V Sloveniji umre letno približno 800 ljudi zaradi alkohola, okoli 1000 pa zaradi kajenja nikotina (Krek, str. 213).

protipropagandne akcije, ki bi ljudi, zlasti mlade, odvrčala od tovrstnih dejavnosti. Po drugi strani pa javnost običajno pobledi od strahu in terja odločne (beri: represivne) ukrepe, ko ji dobička željna množična občila ponudijo kako v celofan senzacije zavito vest o številu mladih, ki na primer kadijo marihuano.

Po podatkih Ministrstva za notranje zadeve se je v letu 1993 nadaljeval porast števila obravnavanih kaznivih dejanj v zvezi z drogami³⁴ (196. in 197. člen KZ RS) in prekrškov po Zakonu o proizvodnji in prometu mamil. Še zlasti je s problemom drog obremenjena Obala z zaledjem. Razlogov za tako stanje je več, na primer bližina z Italijo, turizem, dobre prometne povezave, težaven nadzor nad morskno mejo ipd. Ne glede na to, da so policijski podatki nujno pomanjkljivi, pa bi lahko vendarle ocenili, da problem uživanja prepovedanih drog ni tak, da bi terjal kake posebne represivne ukrepe.

Za tukajšnje razmere je značilno, da je večina marihuane pridelane v Sloveniji. To dejstvo je izredno pomembno. Če bi dobro razviti trg domače trave uničili, bi namreč verjetno prišlo do preusmerjanja odjemalcev na tihotapski trg, na katerem sta sicer za preprodajalce najbolj zanimivi - zaradi večjih dobičkov in lažjega tihotapljenja - dobrini heroin in kokain. V tej zvezi je zatorej povsem umestno in upravičeno Flakerjevo³⁵ priporočilo, da bi morala racionalna politika do drog zavarovati trg z doma pridelano marihuano (saj bi s tem najbolj učinkovito preprečili oblikovanje tihotapskega trga, ki vselej ponuja še druge, praviloma mnogo nevarnejše prepovedane droge).

Politika do drog

Družbeni odzivi na problematiko uživanja mamil bi morali biti seveda večplastni in raznovrstni. Razvrstimo jih lahko v kratko- srednje- in dolgoročne ukrepe. Vsekakor pa se je treba zavedati, da se lahko učinki pokažejo šele v daljšem obdobju. Izhodišče nove politike do mamil bi moralo biti spoznanje, da je represivni, kazenskoopravni način reševanja neustrezen, saj je očitno neučinkovit, poleg

³⁴ Najbolj se je povečalo število kaznivih dejanj neupravičene proizvodnje in prometa z mamili, in sicer za 99 odstotkov, od 100 v letu 1991 na 199 v letu 1993. Leta 1993 se je v primeri z letom prej povečala tudi količina zaseženih mamil.

³⁵ Prim. Flaker, str. 200.

tega pa sproža vrsto drugotnih problemov, ki niso nasledek uživanja mamil, ampak prepovedanosti (določenih) drog.

Mamil ni mogoče izkoreniniti. To bržkone ne bi bilo niti zaželeno. Cilj, ki bi meril na življenje brez mamila, je potemtakem utopičen v ozkem pomenu te besede. Pomembno je, kako naj se človek nauči živeti z mamili, da ne bi postal od njih odvisen, zaradi česar ne bi mogel delovati kot avtonomen subjekt. Prav tako je pomembno, da je vsakdo seznanjen z posledicami uživanja določenega mamila, tako da bi lahko v kar največji možni meri omejil različne škodljive reperkusije uživanja mamil. Kaj storiti z nekom, ki kadi nikotin, pije alkohol ali uživa kako drugo mamilo, in to kljub temu, da dobro ve, da ima takšna razvada zelo verjetne negativne učinke na njegovo zdravje? Zdi se, da prav nič. Mar naj bi na primer kadilca tobaka kaznovali in ga poskušali s kazenskoopravno represijo pripraviti do tega, da bi se odpovedal svoji razvadi in zaradi tega živel morda kako leto dlje? Kaj pa če ima raje cigaretni dim kakor vsa tista leta življenja, ki mu jih bo mogoče odvzela bolezen zaradi pretiranega kajenja? Vsakdo ima pač pravico odločati o svojem življenju in smrti. Pravica škodovati lastnemu zdravju je priznana na marsikaterem področju človekovega življenja.³⁶ Tudi samomor je dovoljen oziroma vsaj ni več kaznivo dejanje (o družbeno priznani pravici do samomora na žalost še ne moremo govoriti). Zakaj potem prepovedati uživanje psihotropnih snovi, in še to samo nekaterih (medtem pa dopuščati, da se druge celo reklamira)?

Uživanje mamil kot tako ni oziroma niti ne bi smelo biti bitni pravni, še manj pa kazenskoopravni problem. Lahko je predvsem družbeni oziroma zdravstveni problem, vendar še to samo v določenih, pravzaprav zelo omejenih primerih, recimo tedaj, ko mamilo zasvoji posameznika ali resno ogrozi njegovo zdravje. Cilj zdravstvene politike na družbeni ravni pa bi morala biti kakovost življenja, ne pa dolgost njegovega trajanja (se pravi kvantiteta). Ob tem je

³⁶ Tobak je zelo adiktivna droga, saj postane večina uživalcev zelo hitro odvisna in zelo težko omeji uživanje na količino, ki bi bila razmeroma nenevarna za zdravje (na primer na eno ali dve cigareti na dan). Danes so vse to dovolj znane reči in v marsikateri državi so pričeli z raznovrstnimi ukrepi za omejevanje uživanja tega mamila. Vendar pa se nikjer niso zatekli h kazenskoopravnemu nadzoru, dasiravno ni bilo vselej tako: leta 1650 je bil na primer tobak prepovedan na Bavarskem, Saksonskem in v Zürichu; v Rusiji so uživalce tobaka mučili in ubijali. Prim. Boyd in Lowman, str. 114.

koristno imeti pred očmi opredelitev zdravja, ki jo najdemo v uvodnem delu Statuta Svetovne zdravstvene organizacije. Zdravje ni opisano samo kot odsotnost bolezni, ampak kot stanje popolnega telesnega, duševnega in družbenega blagostanja. Zdravje torej implicira možnost optimalnega izkoriščanja telesnih in psihičnih sposobnosti organizma.³⁷ V nakazani optiki je ključen zdravstveni problem pravzaprav kronično nezdravje ljudi, namreč problem, ki ga gotovo ni mogoče rešiti v okviru današnjega zdravstvenega sistema, ampak edinole z radikalnimi družbenimi premenami, usmerjenimi v odpravo ali vsaj v omilitev družbenih določevalnic slabega zdravja prebivalstva. Naj ponazorimo to misel s preprostim zgledom. British Medical Journal³⁸ navaja podatek, da je bilo leta 1970 v okviru National Health Service predpisanih več kot 17 milijonov receptov za psihotropne droge. Če predpostavimo, da je število ljudi, ki potrebujejo take substance, znamenje raznovrstnih napetosti sodobnega življenja, bi bilo razumno pričakovati, da bi bili prav zdravniki tisti, ki bi se kar najodločneje zavzeli za omilitev družbenih izvorov omenjenih duševnih težav. Kljub temu pa so takšni pozivi nadvse redki.

Kazensko pravo se mora umakniti s področja uživanja mamil. To je kajpak lahko le dolgoročni (ali vsaj srednjeročni) cilj, ki se mu kaže približati postopoma.³⁹ Upoštevati je pač treba, da ima dekriminacija (oziroma normalizacija) številne nasprotnike. Mnogo zelo različnih družbenih skupin ima namreč nedvomno otipljive - gmotne in moralne - koristi od zdajšnje represivne politike. Naj omenimo zgolj nekatere. To so na primer: (a) kriminalne organizacije, ki zdaj zadovoljujejo povpraševanje odjemalcev po gosto prepleteni mreži nezakonitih in precej dobičkonosnih poteh; (b) industrija tobaka,⁴⁰

³⁷ Prim. Jervis, str. 27-29.

³⁸ Prim. str. 300.

³⁹ Danes smo v svetu že priče postopni - praviloma najprej *de facto* - dekriminaciji marihuane: "Iz različnih praktičnih razlogov je postala posest marihuane dekriminirana v Združenih državah. Glede na to, da se zdajšnji trendi usmerjajo v *de facto* sprejemanje posesti marihuane, ne bo odločilnega pomena, ali bo ta drža uradno priznana ali ne. To pomeni, da postaja razprava o dekriminaciji naglo zastarela" (Goode, str. 257).

⁴⁰ Tobak je najbolj subvencioniran kmetijski izdelek v zahodnoevropskih državah. V državah Evropske zveze vključuje tobačna industrija 1.800.000 oseb (Visco, str. 128).

alkohola, farmacevtskih snovi in drugih dovoljenih mamil; (c) policijski in zdravniški lobi ter vsi drugi, ki jim vojna proti drogam prinaša zaposlitev (oziroma dohodek), družbeni ugled ali samospoštovanje. Poseben problem je javno mnenje, ki pa gotovo - kot sicer dovolj nazorno kažejo vsakdanje izkušnje - ni neodvisna družbena spremenljivka. Zdi se, da bi lahko s prosvetljevanjem postopoma odpravili marsikateri nesporazum in predsodek, ki danes onemogoča razumen (in kakovostno razdrugačen) odnos do uživanja mamil.

Prvi korak na poti k normalizaciji uživanja mamil je najbrž tehtna in vsestranska javna razprava o tej problematiki. Njen namen bi moral biti doseči kar se da verodostojno sliko o uživanju mamil in njegovih posledicah. V tej zvezi nikakor ni nepomembno izrazje, ki se uporablja v diskusijah. Prizadevati bi si bilo treba tudi za normalizacijo diskurza o mamilih. V tem oziru je na primer koristno slediti deseti reviziji Mednarodne klasifikacije bolezni, ki jo je Svetovna zdravstvena organizacija izdala leta 1991. Klasifikacija nadomešča izraze, kakršni so recimo "alkoholizem", "tabletomanija" in "narkomanija", z besedno zvezo "sindrom odvisnosti od ...". Sindrom odvisnosti sestoji iz skupine telesnih, psihičnih in vedenjskih pojavov, katerih osrednja opisna značilnost je močna želja po mamilu (psihotropni substanci), ki človeka povsem prevzame. Omenjena revizija poleg tega nadomešča sintagmi "zloraba" in "čezmerna raba" z besednima zvezama "škodljiva raba" in "tvegana raba".⁴¹ Prav tako bi bilo umestno namesto besede "droga" uporabljati izraz "mamilo", saj je - zaradi pomenske povezave z glagolom "mamiti" - precej bolj poveden.

Najprej bi bilo treba *de facto* oziroma *de iure* dekriminirati pridelavo, trgovino, posest in uživanje kanabisa. Marihuana se je v Sloveniji v zadnjih dvajsetih letih - kot kažejo raziskave na ljubljanskem in obalnem območju - zelo razširila. To pomeni, da se izredno veliko število mladostnikov - zaradi njenega ilegalnega oziroma kriminalnega "statusa" - giblje na "senčni" strani zakona. Zakonska

⁴¹ Tvegana raba je občasno, ponavljajoče se ali nepretrgano poseganje po kaki psihoaktivni substanci, kar spremlja tveganje, da bo v prihodnosti nastopila okvara telesnega ali psihičnega stanja. Škodljiva raba je uživanje psihoaktivne substance, ki že povzroča okvare zdravja, vendar pa uživalec še nima znakov, ki tvorijo tako imenovani sindrom odvisnosti (prim. Ziherl, str. 115-117).

izenačenost marihuane s tako imenovanimi trdimi drogami je absurdna, ⁴² še zlasti ob hkratni dovoljenosti in izredni priljubljenosti nikotina in alkohola. Takšna dvoiličnost gotovo spodkopava avtoriteto kazenskopravnih norm oziroma državnih organov, ki so pristojni za njihovo udejanjanje in sankcioniranje. Kako bi na primer nekemu pojasnili, da je storil prekršek, ker je imel v žepu vrečko trave, medtem ko lahko neovirano kupi toliko alkoholnih pijač in cigaret z nikotinom, kolikor si jih lahko privoščijo? Z legalizacijo "mehkih" drog bi lahko na marsikateri ravni onemogočili stike mladostnikov s kriminalnim podzemljem, ki preprodaja ekonomsko mnogo bolj donosne "trde" droge. Poleg tega izkušnje iz držav, kjer so - na ta ali oni način - depenalizirali uživanje indijske konoplje, kažejo, da se zaradi take politike ni zgodilo prav nič posebno pretresljivega ali zaskrbljujočega. ⁴³ Nasprotno.

Veljavna normativna ureditev na področju drog je izrazito dvoilična in nerazumna. Kazenski zakonik vsebuje dva člena, ki urejata omenjeno problematiko. Člen 196 inkriminira neupravičeno proizvodnjo in promet z mamili, 197. člen pa prepoveduje oziroma sankcionira omogočanje uživanja mamil. Zlasti slednji si zasluži nekaj več pozornosti. Uživanje samo po KZ RS ni kaznivo. ⁴⁴ Zakaj je potem kaznivo omogočanje uživanja, saj je očitno, da "omogočanje" nikakor ne pomeni "siljenja" ali nemara "prisiljevanja"? Ravnanje v smislu 197. člena je problematično predvsem v primerih, kjer gre za omogočanje uživanja osebam, ki niso zmožne, na primer zaradi starosti ali splošne psihične nezrelosti,

⁴² Marihuana ne povzroča telesne odvisnosti in ne izziva napadalnega vedenja. Poleg tega marihuana ni sredstvo, s katerim bi posameznik "reševal" svoje skrbi in življenjske stiske. V manjših količinah je praktično netoksična (prim. Jervis, str. 420). V prejšnjem stoletju so jo psihiatri predpisovali kot zdravilno sredstvo. George Washington je gojil indijsko konopljo na lastnem vrtu. Edina morebitna slaba stran njenega pogostega uživanja je povzročanje evazivne, pasivne in kontemplativne življenjske "drže".

⁴³ V Amsterdamu je približno dvesto trgovin, kjer lahko kupite hašiš ali travo. Cena mamila je razmeroma nizka. Navzlic temu je priljubljenost indijske konoplje - kot kažejo raziskave (prim. Cohen, str. 118) - precej nizka. Zdi se, da dostopnost droge ne narekuje odločilno obsega njene dejanske uporabe. V tej zvezi velja opozoriti še na primer ameriške zvezne države Aljaske, ki je leta 1975 legalizirala gojenje in posest marihuane za osebno rabo. Takšna politika ni ustvarila nobenih omembe vrednih družbenih problemov.

razumeti in samostojno presojsati o tovrstnih vprašanjih. Povsem nerazumljivo pa je, zakaj je treba postaviti pod udar kazenskih sankcij nekoga, ki omogoči uživanje mamila osebi, ki se popolnoma sama odloči za takšno delovanje. ⁴⁵ Zgovarjanje na okoliščino, da je uživanje nekaterih mamil nevarno oziroma (predvsem) za posameznika škodljivo, ne prepriča, saj bi to pomenilo, da bi bilo treba kazensko preganjati vse, ki na ta ali oni način omogočajo ljudem, da - na podlagi lastne odločitve - počnejo stvari, ki jim škodijo ali bi jim lahko škodile. Spisek oseb, ki posredno ali neposredno omogočajo ljudem virtualno ali dejansko škodljivo delovanje, pa je kajpada gromozanski. Poleg tega pa kazenskopravna norma, ki jo vsebuje zakonska določba v 197. členu, prepoveduje na primer razdeljevanje sterilnih igel za vbrizgavanje heroina ali odpiranje posebnih "prostorov za vbrizgavanje", kar pomeni, da onemogoča izvajanje preventivnih zdravstvenih ukrepov.

Končni cilj normalizacije politike do uživanja mamil je vsekakor ukinitve zdajšnje delitve na legalne in ilegalne droge oziroma odprava diskriminacije uživalcev (in seveda mamil oziroma psihotropnih substanc, kakršne so na primer kava, čaj, nikotin, kanabis, alkohol, kokain, heroin, pomirjevala in drugi psihofarmaki. Nasprotniki takšnega usmerjevalnega vodila menijo, da bi takšna - liberalna ali permissivna - politika izzvala izredno povečanje uporabe mamil. Ali bi se njihova črnogleda napoved uresničila, seveda ni mogoče vedeti. Izkušnje iz našega stoletja kažejo, da se na primer po preklicu prohibicije alkohola v ZDA (1919-1933) ali po uvedbi delne legalizacije kanabisa na Nizozemskem (od leta 1976 dalje) število uživalcev ni bistveno povečalo. V tej zvezi kaže opozoriti še na raziskave, ⁴⁶ ki kažejo, da na primer Američani nimajo posebno močnih

⁴⁴ Navzlic temu pa je - po Zakonu o proizvodnji in prometu z mamili - prepovedana neupravičena posest mamila. To je opredeljeno kot prekršek. Zakaj je tako, ni jasno. Je nemara posest nevarnejša od uživanja? Takšna ureditev je očitno dvoilična, saj pravzaprav posredno penalizira prav uživanje samo.

⁴⁵ Morda kaže poiskati odgovor v kar razširjenem mnenju, da se nihče sam ne odloči za uživanje mamila, ampak ga vedno k temu kdo "primora" ali vsaj "spodbudi". Takšno stališče zastopajo številni starši, ki menijo, da njihov "otrok" sam že ne bi mogel poseči k tako strahotnim rečem, kot so prepovedana mamila.

⁴⁶ Prim. Trebach, str. 107-109.

želja, da bi, recimo v primeru legalizacije, poskusili mamila, ki so zdaj prepovedana.⁴⁷ Vsekakor pa bi z dekriminizacijo oziroma normalizacijo uživanja mamil odpravili številne probleme,⁴⁸ ki so posledica zdajšnje represivne politike do uživanja nekaterih mamil. Seveda pa dekriminizacija uporabe drog sama po sebi ne odpravlja družbenih in individualnih določilnic, zaradi katerih je uživanje mamil za nekatere vabljivo, za druge pa celo neizogibno. Po drugi strani pa mora biti jasno, da so kazenskoppravne prepovedi še najmanj primerno⁴⁹ "orožje" za boj zoper omenjene okoliščine.

Med kratkoročnimi vidiki politike do drog je treba upoštevati zlasti raznolike probleme zasvojenih, predvsem tako imenovanih heroinomanov. Tudi na tem področju se je treba izogniti represivnim (kazenskoppravnim) posegom. Dodaten razlog, ki govori v prid nujnosti razumnega ukrepanja, je nevarnost okužbe z AIDS-om.⁵⁰ Predvsem je treba preprečiti, da bi potrebe zasvojenih po drogi zadovoljeval ilegalni ("črni") trg. V tej zvezi bi kazalo priporočiti zelo raznovrstne usmeritve, ki so se že izkazale kot pozitivne (pragmatično uspešne) v drugih državah. Naj omenimo samo nekatere: (a)

metadonski programi;⁵¹ (b) organizirana izmenjava rabljenega injekcijskega materiala za nerabljene; (c) oblikovanje samozaščitnih in samoorganiziranih skupin uživancev prepovedanih drog (tako imenovane skupine za samopomoč); (d) razvijanje raznolikih oblik zdravstvene oskrbe (pri čemer bi bilo seveda zelo pomembno upoštevati predvsem potrebe, želje in življenjske razmere odvisneža, ne pa na primer za vsako ceno vztrajati pri abstinenčnem idealu ali nemara dramatizirati "povratništvo"); (e) omogočanje vključevanja odvisnežev v nestigmatizirajoče družbene dejavnosti, pomoč pri reševanju stanovanjskega problema, raznovrstna ponudba prostočasnih dejavnosti, omogočanje zaposlitve, pravna pomoč in svetovanje ipd.⁵² Omenjeni in drugi podobni programi so običajno združeni v pojem zmanjševanje škode oziroma zmanjševanje škodljivih posledic uživanja drog (*harm reduction model*), ki je pravzaprav model sekundarne in terciarne prevenicije. Vsekakor pa bi morala sleherna oblika terapevtske in druge (na primer socialne) pomoči temeljiti na prostovoljnosti, t.j. na osebni odločitvi prizadete osebe. V nakazani optiki bi bilo po temtaka morda koristno opustiti obvezno

⁴⁷ Po odpravi prohibicije bi samo 9,6 odstotkov anketiranih poskusilo marihuano, 1,7 odstotka vprašanih pa bi poskusilo kokain.

⁴⁸ Najpomembnejše probleme, ki izvirajo iz obstoječe "vojne proti drogami", smo v zgoščeni obliki opisali v uvodnem delu pričujočega sestavka. Gre predvsem za nastanek organiziranega kriminala, obremenjenost policije in pravosodja, za kriminaliteto, do katere prihaja zaradi visoke cene mamil, in za oteženo zdravstveno in socialno pomoč odvisnežem (in seveda tudi za različne oblike samopomoči).

⁴⁹ Čeravno je zlasti kritična kriminologija pokazala, da je kazenskoppravna prepoved določenih mamil v precejšnji meri iracionalna in neučinkovita (celo kontraproduktivna), pa so omenjene norme večinoma preživele. Zakaj? "Foucaultovski" odgovor bi se morda glasil, da kazenskoppravna prepoved določenih mamil sploh ni bila mišljena za to, da bi učinkovala. Neoweberjanski odgovor pa bi se bržkone skliceval na tezo o pravu kot avtopoietičnem sistemu. V tej luči so namreč prepovedi mamil resda vsebinsko iracionalne, vendar pa so formalno racionalne. Še več, ko enkrat stopijo v veljavo (t.j. specifično "eksistenco" norm), ustvarjajo samonanašajočo se legitimacijo. To je sicer obči paradoks nelegitimne legitimnosti zakonskih pravil (oziroma veljavnosti, ki je sama temelj svoji legitimnosti).

⁵⁰ Po nekaterih ocenah naj bi znašal delež uživancev med obolelimi za AIDS-om 50 odstotkov. Uživanci "na igli" prenašajo virus s spolnimi stiki tudi na neuporabnike.

⁵¹ Baudour (str. 140) navaja podatek, da so na Nizozemskem z oralno metadonsko terapijo stabilizirali 75 odstotkov s heroinom zasvojenih državljanov. Prednost metadonske terapije je v tem, da dovoljuje ambulantno zdravljenje, ki je razmeroma poceni in da zmanjšuje nezakonito trgovino s heroinom. Reisinger (str. 145) meni, da naj bi bila metadonska terapija razlog, zaradi katerega v zadnjih petnajstih letih število zasvojenih s heroinom ni poraslo, tako da je epidemiološko stanje na področju uživanja heroina precej stabilno. Tudi angleška praksa zdravljenja heroinomanov s heroinom naj bi vplivala na to, da v Veliki Britaniji ni bilo tolikšne razširjenosti heroina kot drugod v Evropi.

⁵² Omenjeni in drugi podobni programi so sestavina tako imenovanega "socialnega dela, ki sprejema uživanje mamil" (prim. Herwig-Lempp in Stover). Opraviti imamo z novo, "nepokroviteljsko", "stranki prilagojeno" paradigmo ("nizkega praga"), ki izhaja iz priznavanja posameznikove pravice do uživanja mamila in do življenjskega sloga, ki je s tem povezan. Hkrati gre pri tem za zavračanje prijemov, utemeljenih na prisili, ki je v pomoč, in na domnevi, da oseba, ki pomaga, najbolje ve, kaj je za problematičnega (beri: bolnega oziroma psihosocialno defektnega) "klienta" najbolje.

zdravljenje⁵³ alkoholikov in narkomanov, ki ga v veljavnem kazenskem zakoniku še predvideva 66. člen. Izkušnje namreč kažejo, da je prisilna hospitalizacija toksikomana v psihiatrično bolnišnico praviloma neučinkovita, nemalokrat celo kontraproduktivna (pogoj sine qua non sleherne tovrstne terapije je močna volja posameznika oziroma njegova trdna odločenost, da se znebi svoje razvade).

Sklepna opazka

Kazenskopravna represija se mora umakniti s področja uživanja drog.⁵⁴ Njene škodljive reperkusije so preprosto prevelike. Poleg tega pa (po)ustvarja iluzijo, da se je družba pripravljena nadvse resno soočiti s problemom raznovrstnih odvisnosti. V resnici pa represivna politika zamotanih problemov, ki jih poraja uživanje mamil, po eni strani sploh ne rešuje, po drugi strani pa ustvarja še kopico novih.

Pravzaprav se zdi vprašljivo, ali se je družba (oziroma vlada v najširšem pomenu te besede kot njena politična organizacija) sploh pripravljena resno lotiti problemov v zvezi z "odvisnostjo od ..." in toksikomanijo. Upoštevati je pač treba, da so v igri (beri: v produkciji psihotropnih snovi) zelo močni gnotni interesi. Prevenција v strogem pomenu besede, namreč kot sistematično in načrtno odpravljanje družbenih "vzrokov", ki silijo izredno številčne kategorije ljudi, da si najdejo "uteho" v svetu take ali drugačne omame, bi poleg tega narekovala

radikalne posege v družbeno tkivo, predvsem v reprodukcijski proces (beri: v svet heteronomnega dela ter delitve dohodka, bogastva in drugih vrednih dobrin). V tem oziru bi lahko označili kot preventiven (preprečevalen) sleherni politični ukrep, ki meri na ukinjanje neznosnih in nečloveških življenjskih razmer, v katerih je primorana živeti velika večina ljudi v sodobni kapitalistični družbi. Še zlasti pa bi bil hvale vreden vsak projekt, ki bi meril na izboljšanje življenjskega položaja otrok in mladostnikov (predvsem onih, ki so zaradi razrednega položaja svojih staršev obsojeni na životarjenje na družbenem dnu).

Legalizacija vseh mamil seveda ne pomeni, da bi se morala družba vzdržati slehernega nadzora nad uživanjem mamil. P941 Oalizacija impl rejenost, ustrezno davčno politiko, nadzor nad kakovostjo blaga (ki mora biti opremljeno z izčrpno in vsakomur razumljivo informacijo o njegovi naravi), temeljito seznanjanje z možnimi škodljivimi učinki uživanja posameznih mamil, spodbujanje takih načinov vnašanja psihotropnih snovi v organizem, ki so najmanj škodljivi oziroma najbolj naravni,⁵⁵ in druge podobne dejavnosti. V bistvu gre za ukrepe, ki jih že poznamo v zvezi s kajenjem in pitjem alkoholnih pijač, na primer spodbujanje zmernega uživanja in/ali uživanja "lažjih" psihotropnih snovi. Po drugi strani bi bilo seveda treba normativno določiti tudi primerno starost, pri katerih lahko posameznik samostojno nabavi različna mamila.

Problems related to drug use: criminological policy perspectives

Zoran Kanduč, LL.D., Research Associate, Institute of Criminology at the Faculty of Law, Kongresni trg 12, 1000 Ljubljana, Slovenia

The paper deals with different problems related to the use licit and illicit drugs. Such questions are considered from a criminological, criminal policy and criminal law point of view. The paper describes the outcome of the "longest war of the 20th century" (Szasz) and points at the various harmful consequences of drug use.

Special attention is devoted to drug-related problems in Slovenia society. In conclusion, the author analyses some elements of a political response to drug use. In this connection, it presents in particular criminal policy strategy.

Key words: drugs, use of drugs, illicit drugs, harmfulness of drugs, drugs policy, Slovenia
UDC 343.976

⁵³ V tej zvezi si kaže zastaviti predvsem dve vprašanji. Ali prisilno zdravljenje sploh lahko opredelimo kot zdravljenje v strogem pomenu te besede? Je odvisnost sploh bolezen?

⁵⁴ Prepovedati bi bilo treba edinole tista dejanja, povezana z uživanjem mamil, zaradi katerih lahko utrpí škodo druga oseba, na primer vožnjo z motornim vozilom v primeru, ko je voznik pod vplivom psihotropne snovi.

⁵⁵ Najbolj naraven je vnos psihotropne snovi skozi usta v prebavila. Najbolj nenaraven način pa sta prevleka skozi nos ("snifanje") in vnos skozi kožo z brizgalko.

LITERATURA:

- Abadinsky, H.: **Drug Abuse: An Introduction**. Nelson-Hall, Chicago 1989.
- Alexander, B.K.: **Alternative vojni proti drogam**. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 181-190.
- Arnao, G.: **Cena birokracije v boju proti drogam**. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 67-72.
- Baudour, J.: **V Evropi, heroin ali metadon?** V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 137-142.
- Ball, J. et al.: **The Criminality of Heroin Addicts: When Addicted and When Off Opiates**. V: J. Inciardi (ed.), **The Drugs-Crime Connection**. Sage, Beverly Hills 1981, str. 39-65.
- Baskar, B.: **Umetni paradiznik: droge, sorodstvo in komenzalnost**. *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 57-64.
- Bavcon, L.: **Sklicevanje na človekove pravice je lahko dvorezen meč** (intervju). *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 97-101.
- Becker, H.: **Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance**. Free Press, Glencoe 1963.
- Beirne, P., Messerschmidt, J.: **Criminology**. Harcourt Brace College Publishers, New York 1991.
- Bertrand, M.A.: **Nemoralnost prohibicije**. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 153-162.
- Black, B.: **Ukinitve dela**. V: B. Black, G. Tomc (eds.), **Pozdravi iz Babilona**. KRT, Ljubljana 1987, str. 135-149.
- Blum, R., Braunstein, I.: **Drug Addicts**. V: L. Radzinowicz, M.E. Wolfgang (eds.), **The Criminal in Society**. Basic Books, New York 1971, str. 293-313.
- Brain, P. (ed.): **Alcohol and Agression**. Croom Helm, London 1986.
- Buning, E. et al. (eds.): **Reduction of Drug Related Harm**. Routledge, London 1992.
- Chein, I. et al.: **Drugs and Social Policy**. V: L. Radzinowicz, M.E. Wolfgang (eds.), **The Criminal in Society**. Basic Books, New York 1971, str. 76-84.
- Cohen, P.: **Nizozemska izkušnja**. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 113-120.
- Collins, J.J. et al.: **Expensive Drug Use and Illegal Income: A Test of Explanatory Hypotheses**. *Criminology*, 1985, št. 4, str. 743-764.
- Comte-Sponville, A.: **Velika iluzija**. *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 15-18.
- Dorn, N. et al. (eds.): **AIDS: Women, Drugs and Social Care**. Falmer, London 1992.
- Flaker, V.: **Normalne droge**. *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 191-192.
- Freud, S.: **Budučnost jedne iluzije**. Naprijed, Zagreb 1986.
- Friedman, M.: **Uživanje drog je privatna stvar** (intervju). *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 85-90.
- Glass, I. (ed.): **The International Handbook of Addiction Behaviour**. Routledge, London 1991.
- Goldstein, P.: **Prostitution and Drugs**. Lexington Books, Lexington 1979.
- Goode, E.: **Drugs in American Society**. Alfred A. Knopf, New York 1984.
- Guattari, F.: **Molekularna revolucija** (intervju). *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 204-206.
- Herwig-Lempp, J., Stover, H.: **Temelji socialnega dela, ki akceptira uživanje drog**. *Iskanja*, 1992, št. 12.
- Inciardi, J.A.: **The War on Drugs: Heroin, Cocaine, Crime, and Public Policy**. Mayfield, Palo Alto 1986.
- Inciardi, J.A. (ed.): **The Drug Legalization Debate**. Sage, London 1991.
- Jervis, G.: **Kritički priručnik psihiatrije**. Stvarnost, Zagreb 1978.
- Kastelic, A. (ed.): **Zloraba drog**. Rokus, Ljubljana 1992.
- Katz, J.: **Seductions of Crime: Moral and Sensual Attractions in Doing Evil**. Basic Books, New York 1988.
- Koželj, G., Štefanič, B. (eds.): **Narkomanija na Slovenskem**. Medicinski razgledi, Ljubljana 1996.
- Krek, M.: **Obala mami**. *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 213-218.
- Lamberti, A.: **Kriminalne organizacije - spodbujevalke širjenja mamil**. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 9-16.
- Lowman, J., Boyd, N.: **The Politics of Prostitution and Drug Control**. V: K. Stenson, D. Cowell (eds.), **The Politics of Crime Control**. Sage, London 1991.
- Lukšič, I.: **Legalizacija drog - nujnost in nemožnost**. *Časopis za kritiko znanosti*, 1992, št. 146-147, str. 73-83.
- Lyman, M.D., Potter, G.W.: **Drugs in Society: Causes, Concepts and Control**. Anderson, Cincinnati 1991.
- MacKenzie, D.L., Uchida, C.D. (eds.): **Drugs and Crime: Evaluating Public Policy Initiatives**. Sage, London 1994.
- Martin, J.M., Romano, A.T.: **Mulnational Crime: Terrorism, Espionage, Drug & Arms Trafficking**. Sage, London 1992.
- Marušič, A.: **V množici zaradi kompulzivnega obnašanja med obredom ostajati sam in zasvojen**.

- Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 45-50.
- Marx, K.: **Prispevki h kritiki Heglove pravne filozofije**. Cankarjeva založba, MEID I, Ljubljana 1979.
- Maver, D.: Droge in policija. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 105-109.
- Mouffe, C.: Pluralizem in moderna demokracija: O Carlu Schmittu. Eseji 1/91 (Problemi 1/91, let. XXIX), str. 99-112.
- Nietzsche, F.: **Somrak malikov**. Slovenska matica, Ljubljana 1989.
- Nolimal, D., Lahajnar, I., Rode, N.: Antisocialnost in odvisnost od drog. Revija za kriminalistiko in kriminologijo, 1995, št. 2, str. 160-168.
- Nolimal, D.: Včasih se obnašamo, kot bi bili odvisni od svojih terminov. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 185-189.
- Nolimal, D.: Utrinki o svobodi in omejitvah na področju uživanja drog. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 191-192.
- Nolimal, D., Rejc, V. (eds.): **Pogovori o drogah**. Reprstudio, Ljubljana 1996.
- Peele, S.: **The Meaning of Addiction**. Lexington Books, Lexington 1985.
- Podmentik, D.: Slovenski načrti za institucionalno mrežo na področju drog. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 135-146.
- Rasmussen, D.W., Benson, B.L.: **The Economic Anatomy of a Drug War: Criminal Justice in the Commons**. Rowman and Littlefield Publishers, Boston 1994.
- Reiman, J.: **The Rich Get Richer and the Poor Get Prison**. John Wiley, New York 1984.
- Reuter, P.: Ameriška politika proti mamilom: nesrečna preteklost in negotova sedanost. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 17-36.
- Savater, F.: Sociopolitične teze o drogah. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 173-170.
- Schur, E.M.: A Sociologist's View: The Case for Abolition. V: E.M. Schur, H.A. Bedau (eds.), **Victimless Crimes: Two Sides of Controversy**. Prentice-Hall, Englewood Cliffs 1974.
- Schur, E.M.: **Interpreting Deviance: A Sociological View**. Harper and Row, New York 1979.
- Serval, D.: Pobuda za dekriminizacijo marihuane. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 115-116.
- South, N.: Drugs: Control, Crime, and Criminological Studies. V: M. Maguire et al. (eds.), **The Oxford Handbook of Criminology**. Clarendon Press, Oxford 1994, str. 393-440.
- Stevenson, R.C.: Ekonomski argumenti v prid legalizacije prepovedanih mamil. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 199-208.
- Suchar, C.S.: **Social Deviance**. Holt, Rinehart and Winston, New York 1978.
- Szasz, T.S.: Motivacije za prenehanje najdaljše vojne 20. stoletja - vojne proti drogam. V: M. Taradash (ed.), **Cena prohibicije drog**. Taxus, Ljubljana 1993, str. 171-180.
- Thamm, B.G.: Prosti dostop do drog, kaj bi z njim dosegli? Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 117-123.
- Trebach, A.S., Inciardi, J.A.: **Legalize It? Debating American Drug Policy**. The American University Press, Washington 1993.
- Turk, B.: Nekaj pripomb k predlogu nacionalnega programa za preprečevanje zlorabe drog v Sloveniji. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 114-115.
- Ule, M.: Overdoza - to je ta pravo: narkomanija pri mladih - razpadni produkt mladinskih subkultur? Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 37-44.
- Vesel, D., Bulič, I.: Kaj kažejo raziskave o razširjenosti drog med mladimi na ljubljanskem področju. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 221-224.
- Whynes, D., Bean, P. (eds.): **Policing and Prescribing: The British System of Drug Control**. Macmillan, London 1991.
- Wilson, J. (ed.): **Drugs and Crime**. University of Chicago Press, Chicago 1991.
- Willis, P.: **Profane Culture**. Routledge, London 1978.
- Zadnikar, D.: Zagrej - razkosani Dioniz: Opij in civilizacija. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 19-28.
- Zaviršek, D.: Ženske, odvisnost in problem dvojne stigme. Časopis za kritiko znanosti, 1992, št. 146-147, str. 51-56.
- Young, Y.: **The Drugtakers: The Social Meaning of Drug Use**. Paladin, London 1971.